

*Др Павле Б. Јовановић, редовни професор
Правног факултета у Новом Саду*

ОСНОВНИ СМИСАО ПОСТКОМУНИСТИЧКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ У ДЕМОКРАТИЈУ И ТРЖИШНУ ПРИВРЕДУ

***Сажетак:** Чланак испитује сложене опште аспекте посткомунистичке транзиције. Концепт транзиције из ауторитарног у демократски поредак развијен је седамдесетих година прошлог столећа, након дуге превласти социологистичког и економистичког, односно системског редуковања политичких процеса на епифеноменални ниво. Овај концепт, у тесној вези са истодобним политичким променама у Јужној Европи (Шпанија, Португалија, Грчка) и мање упечатљиво у Јужној Америци – касније је у основи само проширен на посткомунистичку транзицију након 1989. године.*

Оно што је, по мишљењу аутора, овде битно јесте по мало парадоксална околност да исто друштво може у једном тренутку бити и аутократско и демократско, односно то да ли ће бити једно или друго зависи од политичког избора у широком смислу. Овај увид који аутор широко образлаже и анализира, указује на саму могућност посткомунистичке транзиције. Уједно, он знатно редукује основаност различитих скептичних судова о исходима овог процеса. Наравно, демократија се не може развити ни брзо ни лако, као ни тржишна (капиталистичка) привреда, а исто важи и за реконструкцију или конструкцију модерне (правне) државе. Но је у неку руку довољно да се започну процеси у том правцу, а то је, опет, неизбежно с (брзом) разградњом комунистичког система.

Два су основна упоришта ове могућности. Једно је то што је комунистички систем – на страну епохалне, чак миленаристичке црте његове идеологије – био пројекат модернизације одговарајућих друштава, у чему је донео значајне резултате. На други указује својевремена теза о конвергенцији «система». У овом контексту постоји још један важан момент: све већа економска и културна интеграција комунистичких земаља у глобалне токове (под хегемонијом противног система).

Аутор анализира главне карактеристике два основна облика посткомунистичке транзиције – транзиције у демократију и транзиције у тржишну привреду, њихове везе, међусобне условљености и ограничења. Уз то, овим двема често се придружује и «трећа» транзиција: промена оквира политичке заједнице, или појава нових националних држава уместо три федерације које су створили комунисти. Аутор пажљиво анализира корене, особености и могуће домете ове «треће» транзиције.

У вези с њом, али и са првим двема, он говори о промењеним врло повољним међународним околностима које, уводећи европски део ових земаља у евроатлантске интеграције, у друштво земаља богатог и стабилног Запада, заснивају ону врсту државног циља и подлогу за демократски консенсус који су, на овом тлу, праткично без преседана.

Кључне речи: Транзиција, посткомунистичка транзиција, демократија, тржишна привреда, протодржава и национална држава, процеси модернизације.

1. Појам демократске транзиције изгледа да је релативно нов. Као што то понекад бива, сама ријеч *транзиција* (на *latinskom transitio, ionis* значи пријелаз) нашла се овдје у једној полемичкој функцији. Чини се, наиме, да је схватање транзиције као, значи, пријелаза из недемократског у демократски поредак, развијено седамдесетих година прошлог вијека против тада владајућег социологистичког (или чак економистичког) одвећ крутог везивања демократских установа, и саме могућности демократије, за социјалну (у смислу модернизације) развијеност, за економску снагу (мјерену економском структуром или укупним, монетизованим, *per capita* дохотком/производом), те најзад за присуство одређене културе, односно одређене политичке културе.¹ Томе, дакле, насупрот, као један од пионира

¹ V. D. A. Rustow, *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model*. *Comparative Politics* 3/1970, pp. 337-363, pos. 338-339.

промјене, или бар промјене нагласака, иступио је D. A. Rustow 1970 са анализом демократске транзиције као *политичког процеса*, о чијем исходу суде дјела политичких актера, припадника више или мање повезане политичке елите или политичких елита.² Не спорећи општи значај социјалних, економских и културних момената он је политички процес демократске транзиције изоловао у односу на њихово непосредно дјеловање јасно раздвојивши услове успостављања демократије од услова њеног одржања.³

Појава оваквог приступа тешко да је била случајна. Као што његово поријекло не треба тражити само у академској дијалектици и „повратку клатна“, тј. у отпору према социолошком и економском детерминизму који је онда, и у марксизму и у немарксистичкој друштвеној науци, у тој мјери завладао⁴ да је политику претворио у један пуки епифеномен. Било је то уједно и вријеме „топљења леда“, почетак или бар наслућивање деблокаде оног „блокираног друштва“, констелације која се учврстила после Другог свјетског рата и током Хладног рата, и неко вријеме изгледала као вјечна. Пријелаз из аутократије у демократију већ се могао у неким друштвима-државама ставити на дневни ред, и стављен је, у Јужној Европи и Јужној Америци. Тада још нико није помишљао на аналогну транзицију комунистичког свијета. И прије ње се транзитологија силно развила, а с њом таман процвјетала. Изазивајући на крају, и она са своје стране, критике због једностраности и претјеривања, свакако у ономе што јој је једном била предност.⁵

Транзиције које су се намножиле и коначно претвориле у један велики „талас“⁶ демократизације могу бити доведене у везу са овим или оним

² Ibid., pp. 354-361.

³ Ibid., pp. 339-342.

⁴ Не одбацујући без призива сва сложена објашњења/условљавања демократије - социоекономско (Lipset), психолошко-културно (Almond, Verba) и структурно (Friedrich) - Rustow каже да економизам у америчкој науци /тога времена - П. Ј. / превазилази све што је на ту тему виђено у марксизму, као што истиче да је однос политичке праксе и политичке културе управо обрнут од онога на коме своје тезе граде Almond и Verba (op.cit., 344-345). Упркос полемичком набоју код Rustowa, примјетимо да су оба ова приступа заснована. При томе, за њихово координирање није довољно поменуто разликовање услова успостављања демократије од услова њеног одржања. Потребно је укључити и неке категорије „свјетскосистемске“ анализе, односно унутрашње противрјечности модерног развитка.

⁵ Cf. H. J. Wiarda, *Southern Europe, Eastern Europe, and Comparative Politics: „Transitology“ and the Need for New Theory*. *East European Politics and Societies*, Vol.15, No.3 (2001), pp. 485-501.

⁶ V. S. P. Huntington, *The Third Wave, Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman and London 1991, pos. pp. 114-110. Cf. i R. Doorenspleet, *Reassessing the Three Waves of Democratization*, *World Politics* 52 (October 2000), pp. 385-406, као i R.A. Dahl, *The Shifting*

социјалним, економским или културним промјенама⁷, то је ван спора, као што се може говорити и о кризи аутократије, о њеној погубној затворености и конзервативности, или о њеној излишности. И таква могућност је ван спора. Међутим, оно што бих хтио овдје да нагласим нешто је друго.

Остављајући по страни значајне и утицајне историјске моменте који су поставили сцену за све ове пријелазе и читав овај талас, идеја демократске транзиције подразумијева да једно те исто друштво (исто у смислу идентитета, исто у културном, социјалном и економском смислу) може имати и аутократски и демократски политички режим, то јест да је питање политичког режима питање *избора*, или политичке *одлуке* или, у крајњој линији, једног политичког процеса. Тиме је, наравно, на велика врата враћен у социјалну историју субјективни моменат, а с њим се провукла и могућност за једну специфичну социјалну инжењерију.

Да ли тако колосална улога политичких актера ипак тражи неке „објективне“ претпоставке, то јест да ли зна за неке границе?⁸ Транзиције у поменутом смислу не може бити без државе-нације, без политичке заједнице чији припадници јесу (или могу бити) равноправни грађани. Нити је може бити без извјесног степена модернизације, дакле у неком традиционалном друштву (ако такво још постоји). Међутим, такве ствари се могу мирне душе апстраховати. Просто зато што се (модерна) аутократска владавина успоставља по правилу у држави-нацији, и што по правилу подржава неки модернизирајући пројекат, било као продужено ванредно стање (уведено због опасности од „радикалних“ елемената и опште сигурности), било као национална авангарда (у земљама тзв.Трећег свијета), било као историјска авангарда (комунисти). Дакле, „објективне“ претпоставке су, при оваквом погледу на ствари, у дубокој позадини. Уосталом,

Boundaries of Democratic Government, Social Research Vol. 66, No.3 (1999), pp. 915-931. Критикујући Huntingtona A. Przeworski каже да како се год талас демократизације кретао, мора постојати и кретање у супротном смјеру - само то има смисла. (U A. Przeworski, M. E. Alvarez, J. A. Cheibub and F. Limongi, *Democracy and Development. Political Institutions and Well-Being in the World 1950-1990*. Cambridge-New York-Melbourne-Madrid 2000, pp. 40-47.)

⁷ Cf. L.W. Pye, *Democracy and Its Enemies*, u J.F Hollifield and C.Jillson (eds.), *Pathways to Democracy. The Political Economy of Democratic Transition*. New York-London 2000, pp. 27-36.

⁸ Овдје се може поставити и познато питање „прага“, тј. једног нивоа економског развојка испод кога је демократија тешко замислива и ријетко одржива - изнад кога, пак, утицај економског развојка није толико значајан. Cf. Huntington, *op.cit.*, pp. 60-63; E. N. Muller, *Economic Determinants of Democracy* у M. I. Midlarsky (ed.), *Inequality, Democracy and Economic Development*, Cambridge 1997, pp. 133-153; Код Przeworskog, Alvareza, Cheibuba и Limongija „тачка пријелома“ односно поменути „праг“ фиксиран је на 3000 US\$ per capita годишњег дохотка, према вриједности из 2000. године (*op. cit.*, pp. 163-166).

ако је једна Индија могла након 1947. развијати демократију, ако су јој могле крајем XVIII. вијека положити основе Сједињене Државе, пољопривредна земља с националним дохотком неке данашње афричке државе, тада је тешко наћи заједницу (државу-нацију) којој је она из „објективних“ разлога недоступна.⁹

Није при томе спорно о каквој је демократији ту ријеч. То је она демократија која се развила на Западу током посљедња два или три столећа. Крај све њене сложености, овдје бих само да нагласим два важна момента. Прво, ова демократија није плод пројекта већ комплексног и противрјечног искуства. Њени извори нијесу хомогени¹⁰, напротив, те се у њеним оквирима обнављају бројне напетости, што је понекад угрожава, али јој за узврат доноси способност развитка и виталност. Друго, упркос институционалној разноврсности и значајним разликама у политичкој пракси постоје неке, малобројне и углавном непријепорне, ознаке демократског режима. Колико се може видјети оне су неразлучиве од слободне тржишне привреде (и капитализма), те одговарајућег друштва грађана и њихових удружења. Ту постоји нека „органска“ веза, која се доима као нераскидива. Тако да се чини да је, под осталим превлађујућим претпоставкама модерног друштва, ова демократија најлакши избор, који као „природан“ избор не тражи посебно оправдање, за разлику од сваког другог (аутократског) избора.

2. Протагонисте демократске транзиције (и њихове супарнике) затичемо у једној сложеној стратешкој интеракцији, испрва закулисној, потом јавној. Сложеност те игре и повремени пораст напетости не смију засјенити чињеницу да је исход на неки начин дат. Наравно да он није дат у појединостима и у временским секвенцама, већ у једном општем смислу. Не само што је број могућности врло сужен већ су оне на неки начин и повезане. Мислим на овај слијед: транзиција почиње у „зрело доба“ аутократског поретка, који је исцрпљен, у продуженој и (вјероватно) завршној кризи - његов опстанак гута све више ресурса и на дужи рок просто је неодржив; за већину актера демократизација је „природно“ иако не подједнако пожељно рјешење; основно је питање тада како извести то „приземљење“ без веће хаварије, како интегрисати/изолати тврдокорне бра-

⁹ Cf. V. Bunce, *The Political Economy of Postsocialism*, *Slavic Review*, Vol. 58, No. 4 (Winter 1999), pp. 757-793.

¹⁰ V. G. O'Donnell, *Horizontal Accountability in New Democracies* u A.Schedler, L. Diamond and M.F.Plattner (eds.), *The Self-restraining State. Power and Accountability in New Democracies*, Boulder-London 1999, pp. 30-36.

нитеље постојећег, како избјећи њихову можда очајничку реакцију, односно како умјерити радикалне и осветољубиве опоненте режиму и сл.¹¹

Природа овога процеса је таква да он не траје дуго. Вријеме се ту броји у недјељама и мјесецима, рјеђе у годинама. Ријеч је о времену за успостављање демократије, које се обично разликује од оног које је потребно за њено консолидовање, односно пуни развитак. Пресудно је при томе ово: то није демократија обећања и достигнућа него права и процедура чији су носиоци односно у којима учествују постојећи људи/грађани, па је њихово прокламовање и ефективно коришћење ствар која се заиста дешава „од данас до сјутра“. Сад треба имати у виду да је већина аутократских режима (у крајњој линији сви!¹²) настала укидањем одговарајућих права и процедура, са различитим, више или мање увјерљивим разлозима. Какви год били ти разлози сада су нестали, или изгубили увјерљивост, па се демократска транзиција јавља и као обнова онога што је једном било укинато. Понекад је то, у случају краткотрајних диктатура, дословице тако, али и у случају транзиције из вишедеценијских аутократских режима, када огромна већина становништва нема никаква искуства са некадашњим демократским правима и слободама, па је и само сјећање на њих блиједо или искривљено - на дјелу је доживљај рекулпације онога што људима/грађанима „природно“ припада. Без ове „обнове“, која мора имати упориште у некој стварности, транзиција би била несхватљива. Умјесто о транзицији морали бисмо говорити о настанку демократских установа према низу историјских околности, онако како говоримо о настанку демократских установа у Енглеској.

Али, баш ту лежи један додатни (или главни?) кључ објашњења. Ако није разумно говорити о демократској транзицији у Енглеској, и уопште у водећим земљама у овом погледу¹³, свакако да се може говорити о

¹¹ V. G. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule*. (4) *Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore-London 1989, pos. pp. 6-15 i 73; као и S.P Huntington, *op. cit.*, pp. 123-165.

¹² Не рачунајући, наравно, малобројне традиционалне режиме. Међутим, када одбију да макар „октроишу“ устав и уваже бар нека људска права, овакви режими се суочавају са кризом своје традиционалне легитимности и потребом да изнова или додатно утемеље своју ауторитарност. Ово их, с могућим значајним разликама, приближава модерном ауторитаризму.

¹³ J. Linz каже да се појам транзиције односи на успостављање и консолидовање демократског режима који се јавља као пријелаз из ауторитарног режима. Тиме се из одговарајуће анализе искључује „спора појава демократских политичких установа у Западној Европи и у неким прекоморским фрагментима европских друштава, која почиње у 18. столјећу и чини малу скупину трајних и стабилних демократија које никада нијесу искусиле слом једном уведених политичких установа.“ (*Transitions to Democracy*, *The Washington Quarterly*, Summer 1990, p. 143) Управо овдје лежи могућност и потреба оног двоструког

њиховом утицају на демократске транзиције у другим земљама. На крају крајева, ти пријелази се одигравају у државама-нацијама које су, као елементи једнога система, у кооперацији и конкуренцији, вишеструко повезане. Док Енглеска, као и сви демократски пионири, представља језгро - све транзиционе земље (не само бивше комунистичке) чине периферију или полупериферију тога система. Отуда није ријеч само о културној дифузији, о идејама или о пропаганди, него о читавој серији најразличитијих утицаја¹⁴. Међутим, те двије ствари (утицај могућности реалног или имажинарног повратка на „природне“, предаутократске стандарде и утицај демократских стандарда земаља језгра) не колидирају. И прије него што су искусиле различите аутократске режиме биле су ове транзиционе земље периферне или полупериферне - и они демократски засади према којима се сад дјелимице могу оријентисати били су у великој мјери плод утицаја из истог смјера.

Све то вриједи и за посткомунистичку транзицију. Оне које је изненадио слом комунизма можда је и више изненадила брза и бескрвна транзиција у демократију. Ствар је у томе што комунистичка владавина није била обична аутократска владавина, што је то бар неко вријеме била и тзв. тоталитарна владавина, значи не само владавина коју не ограничава никакав закон, никакво објективно правило, већ и она која све друштвене установе и процесе ставља под своју контролу. Још ближе, ствар је у томе што је комунистичка владавина хтјела да створи нови свијет, нову културу, новог човјека, што је у том правцу дјеловала систематски и далекосежно, и то у начелној опозицији према „старом“ свијету, па и према оној демократији која је важан израз тога („старог“) свијета. Ако очито није створила нови свијет, нову културу и новог човјека, могло се с разлогом претпоставити да је дуготрајним организованим напором успјела много тога да опустоши и изопачи.

Ипак се показало да је тај негативни учинак мањи него што се могло очекивати. Прије свега зато што је он био компензиран неком дубљом сродношћу „старог“ свијета и онога који су комунисти хтјели да створе. О томе ће бити још ријечи, а овдје бих да скренем пажњу на једну околност

„приступа“ (в. примједбу под бројем 5). Сасвим је јасно да ауторитарни режим у Енглеској прије тзв. славне револуције није исто што и неки савремени ауторитарни режим, односно да је дуг и спор развитак демократије на Острву неки други тип историјског процеса у односу на актуелну демократску транзицију. Али, то уједно значи да „транзитологија“ почива на низу прећутаних или непропитаних претпоставки.

¹⁴ Е. Altvater разликује државе које „постављају правила“ од оних које их само слиједе (*Economic Policy and the Role of the State - The Invisible, The Visible and The Third Hand* у М. Walzer (ed.). *Toward Global Civil Society*, Providence-Oxford 1995, pp. 155-158.

која ми се чини довољно поучном. Почев од тзв. стаљинског устава СССР (1936) све земље у којима су комунисти владали (бар у Европи) биле су номинално уставне демократије. Ову демократију су комунисти називали „стварном“, „народном“ итд., а са становишта демократије некомунистичког свијета она је могла бити само фиктивна или „фасадна“. Али у нашем контексту то није важно, већ нешто друго - да је она, од почетка до краја, моделирана према класичном, дакако некомунистичком обрасцу.¹⁵ Власт КП била је на сваки начин неспорна, али нешто је хтјело да грађани излазе на изборе сваке четири године и поклањају јој повјерење, као што је влада очекивала да добије повјерење у парламенту итд. Једнопартијска диктатура је добијала спољни облик владавине по пристанку, и то народа (у СССР су ограничења бирачког права и неједнако бирачко право из првих година револуције укинута после 1936, а у другим земљама комунисти на власти их нијесу ни уводили), што је била поменута фасада. Међутим, демократски ритуали су доносили последице које ритуали (у крајњој линији као слијед материјалних, тјелесних аката) увијек имају. У неком тренутку човјек их може узети за озбиљно.

Тај „тренутак“ била је транзиција. Околност да су ове земље биле уставне демократије веома је поједноставио задатак пријелаза у демократију. Било је довољно промјенити на уставан начин само неколико одредаба у уставу (укидање монопола КП, слобода политичког дјеловања и организовања и сл.) да би се отворио пут слободним изборима, демократској транзицији. На тај начин је остварен зачуђујући континуитет између „фасадне“ и стварне демократије. Као да су ствари још једном окренуте с главе на ноге. Стаљин је, како је познато, са својом поентом о „стварној“ демократији хтио да нагласи да је свака друга само „формална“, јер нема покрића у социјалној и економској стварности, а сада је његова „фасадна“ или управо формална демократија постала „стварна“ повратком слобода које су људима/грађанима биле ускраћене.

3. Транзиција као политички процес (интеракција политичких актера), и релативно краткотрајан пријелаз у демократију, управо је и могућа зато што није скок у непознато, нити изградња нечега по свему новог. Поменуто ослањање на демократско (у ширем смислу) искуство које је претходило аутократији, или оно о чему сам управо говорио - с неког становишта управо несхватљива могућност континуитета уставности у постко-

¹⁵ Било је неких одступања. Мислим, прије свега, на самоуправљање у основним територијалним и функционалним заједницама те на покушаје с „делегатским системом!“ у некадашњој Југославији. Данас се то чини мање значајним него сто је својевремено изгледало.

мунистичкој транзицији - „редукују комплексност“. Понајмање су магнетизам и опипљиви утицаји демократија свјетскосистемског језгра нешто ново или непознато.

Али, у вези с тим треба треба примјетити и ово. Зар се може рећи да је модерна аутократска владавина скок у непознато или изградња нечега по свему новог? Мада су њене претензије биле такорећи бескрајне, зар је и сама комунистичка владавина баш скок у непознато или изградња нечега по свему новог? У првом случају таква владавина настаје укидањем (неких) слобода и права те са циљевима који су схватљиви са становишта постојећег, зато што непосредно извиру из њега (из невоља, подјела, сукоба или, најзад, неких интереса), или евентуално из постојећих односа са сусједима и силама. Па и у другом случају, упркос оном епохалном патосу с којим су комунисти наступали, били су они принуђени да праве своју револуцију од постојећег материјала и да се угледају на оне које су хтјели да надмаше, као што показује и Стаљинова „стварна“ демократија. Оно што, међутим, аутократску владавину разликује од демократске јесте њен задатак или циљ, њено посланство, а то је уједно и оправдава. И разапине. Демократија таквог задатка нема. Уколико је то можда спријечавање аутократије или тираније¹⁶, онда је задатак испуњен самим постојањем демократије. Она зато опушта, и не тражи посебно оправдање.

Овдје се ипак отвара једно далекосежно питање по коме се посткомунистичке транзиције на први поглед одвајају од свих других.¹⁷ Наиме, за разлику од комунистичке владавине друге модерне аутократије имају ограничене циљеве, често управо сузбијање тих истих комуниста. Тако да оне углавном не врше радикалне захвате у затечене друштвене и привредне структуре. То важи чак и у крајњим случајевима тзв. тоталитарне владавине, фашистичке у Италији или нацистичке у Њемачкој. (Довољно је поменути да је степен државне контроле приватне производње и потрошње био током Другог свјетског рата већи у демократској Енглеској него у нацистичкој Њемачкој.) Комунисти, међутим, темељито реорганизују привреду, национализују, колективизују, и све привредне дјелатности стављају под државну контролу, градећи механизме јединственог, централизованог и планског управљања производњом, размјеном, расподјелом и развојем. Потом, и с не мање жара, они престојавају образовање, школство и цјелокупан културни живот, гуше важне дијелове традиције, насилно секуларизују итд., једном ријечју, која се већ чула, граде „нови свијет“.

¹⁶ Cf. S. P. Huntington, *op. cit.*, pp. 262-263.

¹⁷ Cf. C. Offe, *Agenda, Agency and Aims of CCE Transition – Contours of the Post-socialist Path to Consolidation*, у S. Bianchini, G. Schöpflin, *State Building in the Balkans*, Ravenna 1998, pp. 23-29.

Стога се ситуација која се открива на почетку посткомунистичке демократске транзиције начелно разликује од оне која слиједи у транзицији из неке друге аутократске владавине. Не мислим их овдје подробно описивати - коначно, то су непоновљиве, појединачне историјске ситуације - већ само нагласити оно што се чини да је ту основно. Некомунистичке аутократије, мада често склоне дириговању економијом, немају ни разлога ни могућности да озбиљно мијењају својинску структуру. И кад се не може означити као либерална и тржишна, њихова привреда остаје привреда заснована на приватној својини и профиту, са одговарајућим институцијама обичајности и права. Не дирајући у традиционалне стубове културе, као што је религија, и установе као што су цркве, овакви режими по правилу не дирају ни у елитистичке забране културе и умјетности. Лако је схватити зашто се ограничавају на контролу извјесних стратешких позиција и апарата као што су, послје репресивних апарата и финансија, штампа и нови масовни медији, апарати за мобилизацију (партија, покрет), неке индустрије, неки елементи школског система, спољна трговина и сл. Хоћу да кажем, иако је одговарајуће друштво у цјелини под тешким притиском, обнављају се не само „цепови“ него и читави сегменти друштвеног живота према обрасцима од прије увођења аутократског режима, а ти се образци неће битније мијењати ни након његова одласка. Присутна је и таква свијест, код већине оних који „гледају своја посла“.

Док „обичне“ аутократије настоје да пасивизирају грађане, управо да их упуте да „гледају своја посла“, комунистичка настоји да их до краја активира. Тамо је став „гледати своја посла“ опасна девијација, облик штетног приватизма. Али, као што ће се први на крају ипак активирати, други ће се сасвим пасивизирати. Како чврсто повезани сноп организација за мобилизацију и управљање људским ресурсима замире и коначно се распада, комунистичка владавина оставља за собом мноштво равнодушних, само у своју егзистенцију загледаних особа. Које сем те егзистенције, и оскудних средстава за њено одржање (а с привредним пропадањем и почетком транзиције и то долази у питање) *немају* ништа друго. Нијесам сигуран да је то у том часу икакво друштво. Ако јесте, тада је сасвим атомизовано.¹⁸ Јер, оно што је људе везивало с толико принуде, на крају и с толико узалудности и досаде, одједном је нестало.

Дакако, то је прије један логички извод него слика стварности. Као што су истраживачи, давно прије краја комунистичке владавине, открили да под њом уз планску, дириговану, економију постоји једна друга, неформална, која је с првом комплементарна, тако да прва не може опстати без

¹⁸ V. J. Elster, C. Offe and U. Preuss, *Institutional Design in Post-communist Societies. Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge-New York-Melbourne 1998, pp. 131-156; 247-271.

друге¹⁹ упркос томе што је та друга истовремено подрива и упропашћава - тако се слободно може говорити о секундарном, неформалном друштву, или облицима друштвеног живота у овим земљама. С потпуно аналогном функцијом. Не мислим ту само на цркве и дисидентске кружоке, самиздат, литерарна и умјетничка удружења, него дословице на све облике друштвеног живота који су остајали ван механизма управљања и контроле, и кад су они били тоталитарни, олакшавајући им уједно посао у ономе што су обухватили. Природно је да је у оним земљама у којима је дошло до озбиљније либерализације и привредних реформи овај „секундарни“ друштвени живот добио развијеније, па и јавне видове, живећи у некој не сасвим природној, понекад таман „дивљој“ коегзистенцији с облицима живота које је донијела комунистичка власт, показујући својом виталношћу њихову коначну стерилност.

Мада је она туробна представа о „друштву“ које је произвела комунистичка владавине будила скепсу, демократска транзиција је свуда кренула. Способности за организовање и мобилисање биле су за прву прилику довољне, било да су долазиле из овог „секундарног“ друштва, или из редова припадника апарата бивше владавине. Све то зато што је овдје пут у демократију био задат. И што ту демократију у први мах нико није морао да плати. Сви су били добитници. Чак и бивши властодршци, уз мало изузетака.²⁰

¹⁹ V. Ibidem, pp. 158-161, као и J. Börösz, *Informality Rules*, East European Politics and Societies, Vol. 14, No. 2 (2000), pp. 348-380.

²⁰ Бројна истраживања вриједности и ставова у транзицијским земљама открила су знатно мање од очекиваних разлике у односу на класичне демократске земље. Тако, на примјер, W.L. Miller, S.White and P. Heywood (*Values and Political Change in Postcommunist Europe*, Houndmills-London 1998) износе и сљедеће податке. Да држава треба да буде одговорна за здравствену заштиту сматра 99% испитаних политичара у В.Британији, 95% у земљама бившег Сов. Савеза, а 81% у источноевропским бившим комунистичким земљама. Одговарајући проценти код обичних грађана су 98, 91 и 91. Да држава треба да буде одговорна за пуну запосленост мисли 65% британских политичара, 74% у бившим совјетским земљама, 30 % у источноевропским. Код обичних грађана одговарајући проценти су: 78, 89, 72. Да држава треба да буде одговорна за уједначавање богатства мисли 52% британских политичара, 45% оних у бвшим совјетским земљама и 51% у источноевропским. Код обичних грађана одговарајући проценти су: 51,49 и 63. Да су једнакост или благостање важнији него слобода мисли 64% грађана у В.Британији, 49% у бившим совјетским земљама и 63% у Источној Европи (п. 392). Или: у „обичне људе“ има повјерења 97% британских политичара, 94% оних у бившим совјетским земљама и 96% у Источној Европи. Код обичних грађана одговарајући проценти су 90, 78 и 76. Политичарима вјерује 58% британских политичара, 51% оних у бившим совјетским земљама и 75% у Источној Европи. Много мање политичарима вјерују обични грађани - 33, 30, 47 - али ни те разлике не одвајају оштро Британију од транзиционих земаља (п. 398). Можда су највеће разлике те врсте забиљежене у очекивању правичног третмана од стране пореских и стамбених зва-

Друкчије стоји ствар са економијом. Она је, великим дијелом, била у државној својини.²¹ То је прво. Потом, њена структура оваплоћује не само основна начела економске доктрине комуниста, него и сукцесивне покушаје адаптације: политику затворености и самодовољности, политику подјеле рада у оквиру СЕВ, политику реформи и материјалног подстицаја радне снаге или нагодбе у виду „дизања животног стандарда“, политику извоза (у капиталистичке земље) под сваку цијену - због презадужености, итд. Развијана по посебним правилима, подвргнута потом половичним реформама, та се економија наједном суочена са мјерилима свјетског тржишта открива као структурно вишеструко изопачена, великим дијелом технолошки застарјела, практично банкрот. Ако томе додамо да на почетку транзиције постоји мање-више пуна запосленост, истина уз ниска примања и редовите несташнице многих роба, као и опште социјално и пензијско осигурање, истина уз скромна давања, постаје јасно како је тежак задатак постављен новим управљачима. Морали су да уплове у депресију која је, према неким процјенама, била гора него велика депресија од 1929.²² То је био контекст изградње „слободне тржишне привреде“.

Мада је било и друкчијих идеја²³ ништа није могло конкурисати тој „слободној тржишној привреди“. И поред тога што постоје добри историјски и теоријски²⁴ разлози разликовања тржишне привреде и капитализма, овдје су то били синоними, или је прво било еуфемизам за друго. Уосталом, нигдје није забиљежен неки озбиљан отпор увођењу „капитализма“.

ничника. Правичан третман 1993. очекује само 12% испитаних Украјинаца, 16% Руса, 43% Мађара, 53% Словака и 64% Чеха (п. 398) Према класичној студији Аломнда и Вербе, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Countries* (Princeton 1963) правичан третман очекивало је 1959-1961. 42% Мексиканаца, 53% Италијана, 65% Западних Немаца, 83% Американаца и исто толико процената грађана Уједињеног Краљевства (р. 70).

²¹ Занемарујем одступања од којих су нека, под влашћу комуниста, била значајна, као што је децентрализована друштвена својина у Југославији (према којој се, током транзиције, у државма које су настале на рушевинама те земље, поступило углавном као да је то била стандардна државна својина). Нека су последица каснијих реформи, а нека почетних политичко-економских процјена. Тако је пољопривреда свуда била колективизирана, али у Пољској није, док је у Југославији колективизирана са закашњењем, да би убрзо била деколективизирана. Плод последњих реформи у неким од ових земаља било је ширење приватне својине у неким привредним дјелатностима, ситног, рјеђе средњег обима. Негдје је она достигла незанемарљив удио у националној привреди, али нигдје није доведена у питање знатна претежност државне својине, нити њен монопол у кључним секторима.

²² Cf. J. Kornai, *Highway and Byways. Studies on Reform and Postcommunist Transition*. Cambridge (Mass.)-London 1995, pp. 161 i sljed.

²³ В., на примјер, А. Przeworski и др., *Sustainable Democracy*, Cambridge-New York-Melbourne 1995, pp. 91-107.

²⁴ В. F. Braudel, *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, Baltimore-London 1990, pp. 39-79.

Штовише, истраживања јавног мњења - уза све резерве које се могу имати према њима - увјеравају да је ниво прихватања „капитализма“ у овим земљама чак виши него што је то случај у класичним „капиталистичким“ земљама.²⁵ Као да је вишедеценијска комунистичка пропаганда против „капитализма и експлоатације“ успјела те људе да увјери само у то да од комунистичке владавине не постоји ништа горе. У ствари, у овим друштвима се, послије свега, није показала нека склоност да се изабере неки „трећи пут“, да се крене неком неопробаном стазом. Напротив, снажно је дјеловао порив „повратка у нормалност“, жеља да се буде „као други“, а тај други су биле и остале земље европског дијела свјетскосистемског језгра. Чији се „капитализам“ доживљава као нешто успјешно и дјелотворно, ништа мање од демократије. Него можда и више.

Тако је посткомунистичка транзиција у демократију постала истовремено и транзиција у „капитализам“. Симултано извођење ове двије транзиције многима²⁶ се учинило као немогућ или нерјешив задатак. У сваком случају као задатак без преседана. Најприје, дјелотворни капитализам подразумијева низ претпоставки које се, истина уз стално судјеловање државе, генерирају споро и спонтано. Многе од њих су институционалне нарави, а многе су заправо дубоко укоријењене културне матрице. Друго, капитализам је бруталан, води подјелама и сукобима, понекад тражи репресију. Може се то рећи и овако: на дјелу су двије супротстављене логике: једна тражи приватизацију и дерегулацију пак води социјалној диференцијацији, док логика демократизације води/тражи мобилизацију.²⁷ Треће, ако се и може замислити државно кормиларење у његову подстицању и развоју, тешко да се то може постићи демократским средствима. Историјско искуство углавном не потврђује ту могућност. Коначно: једна или друга транзиција мораће да устукне. Установе изборне демократије не могу поднијети такав терет као што је инсталирање капитализма. Или, капитализам не може поднијети уравнотеживање различитих интереса у демократским процедурама, посебно не оне ризике које његову олигархијску природу излажу народној „вољи“ или самовољи.²⁸ Напетост је толика да је

²⁵ У једном истраживању 1990/91. капитализам је био легитиман и дјелотворан економски систем за 68% Мађара, 64,3% Чехословака, 64,1% Словенаца, 55,4% Источних Њемаца, 55,1% грађана Краснојарска (Рус.), 49,1% Бугара, 47,9% Мађара (1993!), 46,1% Румуна - према само 37,7% Западних Њемаца (1984) и 30,2% Шпанаца 1983). V. S.H. Barnes and J. Simon (eds.), *The Postcommunist Citizen*, Budapest 1998, pp. 182-183.

²⁶ V., на примјер, V. J. Elster, C. Offe and U. Preuss, op. cit, pp. 19 и сљед.

²⁷ V. A. Lijphart and C. H. Waisman (eds.), *Institutional Design in New Democracies*, Boulder 1996, p.p. 235-236.

²⁸ U. Preuss каже да се овдје очекује „...спремност народа да прихвати императиве еко-

тешко засновати неку компромисну линију која би била увјерљива и стабилна.²⁹

Ово је (била) само начелна процјена. Улазећи у демократску транзицију посткомунистичка друштва - за разлику од оних која су доживјела неку „обичну“ аутократију - улазе у још једну транзицију, ону према капитализму. Те су двије транзиције неизбежно симултане, а истовремено у тако напетом односу да једна другу доводе у питање, готово искључују. Дакле, још ни ријечи о стратегији, о сложеној процедури пријелаза у капитализам. Разумије се, и транзиција у демократију и њено консолидовање врло је сложен и захтјеван процес - граде се нове институције, нове организације, нови менталитет, нова култура, нови језик, итд. Ипак, она се на први поглед чини достижном. Вјероватно зато што постоје и узорци, и могућност комуникативног успостављања консенсуса. Док с капитализмом није тако. Већ и сам процес претварања државне својине у приватну дјели добитнике и губитнике на један оптерећујући, судбоносан начин. У демократској процедури то никад није тако.

Упркос свему ми данас знамо да су те двије транзиције, као симултане, могуће под извјесним условима. Штовише, да су обије могуће само ако су симултане, у чему заправо нема ничег чудног. У оне услове спадају и околности које апстрактни модел према својој природи не може узети у обзир.

номског поретка како је он дефинисан од стране оних актера који су његови непосредни корисници и који су, по свему судећи, претежно посвећени циљу брзог и бескрупулозног богађења или, у најбољем случају, режиму бескомпромисне економске ефикасности. Уставни оквир који би највјероватније одговарао овој социо-економској и социо-политичкој шеми била би једна ауторитарна демократија која би највјероватније ограничила право народа да опозове или квалификује своју приврженост капиталистичкој тржишној економији, што би вјероватно деполитизовало настајуће ткиво цивилног друштва и успоставило јаку председничку на штету парламентарне власти“. - *Constitutional Aspects of the Making of Democracy in the Post-Communist Societies of East Europe*, Zentrum für Europäische Rechtspolitik and der Universität Bremen, DP/2 1993, SS. 55-56.

²⁹ Н. Wiesenthal, објашњавајући „теорему о немогућности холистичке реформе“ у посткомунистичким земљама наводи пет специфичних ризика (не рачунајући проблем реконструкције национале државе): ризик оскудних претпоставки (правних, културних, информативних), ризик децизионизма, специфични ризици трансфера институција, ризик од „киновације“ нових друштвених форми услјед оскудице у „социјалном капиталу“, те ризик од саме „дуалне транзиције“ која је историјски јединствена. - К. Hinrichs, Н. Kitschelt, Н. Wiesenthal (Hg.), *Kontingenz und Krise. Institutionenpolitik in kapitalistischen und postsozialistischen Gesellschaften*. Frankfurt-New York 2000, SS.193-198. Он, међутим, закључује овако: „У свом просуђивању пројекта трансформације нијесу се друштвене науке показале као сасвим компетентне представнице расположивог знања о друштву. Многе реакције обиљежава став брзоплетог песимизма, који је једнако толико проблематичан као и планови реструктурирања из економског пера оних који екстремно лако прихватају ризик.“ (Ibid., S. 214).

4. Вратимо се најзад посљедњем облику посткомунистичке транзиције који се транзицијом понекад једва може звати сем у том смислу што је, попут двије првопоменуте транзиције, непосредна посљедица краја комунистичке владавине.

Комунисти нијесу само градили „нови свијет“. Они су судјеловали у живој историји па су тако, у многим случајевима, стварали нове државе и реорганизовали старе. У неким случајевима таква улога комуниста била је толико значајна да се с њиховим одласком рушила сама политичка заједница и распадала државна организација. Сви примјери те врсте добро су познати и ја их нећу описивати. У сваком случају, велике групе људи на великим просторима биле су принуђене, или су некако одабрале, да промијене државне и политичке, а тиме и друштвене димензије, свога опстанка. И то је та трећа „транзиција“. И она је у тим случајевима симултана с двије прије поменуте.

Тешко је говорити уопштено о овој „транзицији“. Ограничићу се само на једну напомену. Ипак доскочице типа мјесеци-године-деценије које се односе на транзицију у демократију, капитализам те изградњу политичке заједнице/државе упућују у погрешном правцу. С једне стране, сва три облика транзиције (уколико постоји и овај трећи) нераскидиво су повезани. С друге стране, мада логички изградња државе-нације претходи развоју капитализма и демократије (на примјер, без такве државе незамислива је приватна својина као и сва она права која граде субјективитет грађанина, и онај основни статус по коме је то грађанин те државе), немогуће је доћи до развијене државе-нације без капитализма и демократије. Процеси који воде једном, другом и трећем су испреплетени, поред тога што имају различите и противрјечне учинке. Мада изградња нације-државе може потрајати и сто година³⁰ то је посао који не почиње у једном тренутку нити се довршава у неком другом. Али, зар се исто не би могло рећи и за капитализам, па чак и за демократију. Истина, ако у игру убацимо разликовање између успостављања/увођења и консолидовања (националне државе односно демократије односно капитализма), разликовање које има смисла али не безусловно³¹, свакако да можемо примјетити неједнакости у брзини, или у ступњу, или у потпуности (консолидације) јер то и јесу различите свјетови, који имају различиту динамику. Међутим, хоћу да нагласим управо ово - као што капитализам или демократија не могу бити направљени ни из чега, или одједном, то вриједи и за нацију-државу. Ни она не може бити направљена ни из чега, нити може бити направљена одједном, или једном за увијек.

³⁰ Cf. Offe u S. Bianchini, G. Schöpflin *op. cit.*, p. 36.

³¹ V. G. O' Donnell, *Illusions About Consolidation*, Journal of Democracy, Vol. 4, No. 2 (April 1996), pp. 34-51.

Није ствар само у томе што су се нове државе, бивше републике-чланице федерација које су створили комунисти, од самог почетка развијале као неке прото-државе, већ и у томе што су их комунисти само тако обликовали, судјелујући у историјском процесу који је почео прије њихове владавине. Свакако да су постојале разлике, понекад и знатне, у погледу улоге комуниста у развоју идентитета или обликовању простора/територије. Као и разлике у погледу утицаја њихових схватања, која су у једном часу повезала „социјално и национално ослобођење“, или - њихових интереса, интереса њихове владавине у појединој земљи, односно интереса империјалне доминације њиховог центра. Али, опет, био је то само дио једног историјског процеса, који комунисти нијесу започели па нити довршили, и који никако није без преседана у (европској) историји Новог вијека. У складу с тим подјеле - првенствено етничке и религиозне - које су у неким или међу неким од ових земаља довеле до озбиљних сукоба, или можда дуготрајне напетости, а понекад и до правих ратова, углавном нијесу били дјело комунистичке владавине. Прије ће бити да их је она била привремено суспендовала, политичким арбитражем или, чешће, средствима која стоје на располагању једној тако моћној аутократији, те да су они букнули с њеним крајем, дуго потискивани и у некој врсти вакуума, то јест без установа и процедура контроле, представљања и рјешавања.

Било како било, овај облик транзиције, или процеса који отвара слом комунистичке владавине, у сваком је поједином случају особен. У складу с тим су и петнаестогодишњи резултати врло различити. Има нових држава које тако функционишу да се ни по чему не може примјетити да као независне постоје тек петнаестак година, као што има оних које су и после тих петнаест година далеко од почетне консолидације, а то може бити њихова ситуација и после „сто година“. Свакако да недовршена или заустављена консолидација нације-државе представља највећу могућу препреку у консолидацији њене демократије и њене тржишне привреде. Што не значи да их неминовно искључује или зауставља. Та три момента су, како стално наглашавам, повезана али на један сложен начин - који не познаје неку финалну хармонију, а самим тим нити неки безусловни хендикеп.

Нема сумње да би се у некој од могућих класификација или типологија посткомунистичких земаља морале разликовати земље у којима се одигравају или су се одиграле двије првопоменуте транзиције од оних које су доживјеле или доживљавају и ову трећу. Тим прије што она може бити најпотреснија и најпроблематичнија, већ и зато што је знала довести до сукоба које рјешава оружје. Као што, на другој страни, у сретним исхо-

дима, може донијети и један посебан, додатни, подстицај за развитак демократије и „слободне тржишне привреде“. Оно што је, међутим, циљ овога рада не укључује потребу за посебним уважавањем тих разлика. Наравно да се ниједан аспект посткомунистичке транзиције у демократију и капитализам не може одвојити од проблема државе. Но се већина тих проблема тиче на исти начин и држава које су и прије доласка комуниста постојале као независне државе³², и ових нових, далеко бројнијих. И у оним старима на дјелу су, уколико је то и ова транзиција, крупни преображаји државе који, начелно гледано, воде у истом правцу као и оно што би требало да се дешава у новим државама. Хоћу да кажем, све су оне, и нове и старе, суочене са истим проблемима. Додуше, нове често имају један више, који може бити тежи од сваког другог, али његово рјешавање има смисао једног увијек посебно условљеног или/или. При томе, све су „домине“ сада усправљене и нема се куд. Не сумњам, дакле, да су земље са значајном традицијом државности и самосталног дјеловања у модерним условима у приличној предности над млађима и новима, али право говорећи таквих земаља овдје готово да и нема.³³

5. Зато што су оне, све до једне, настале у новије доба распадањем три велике империје. Ова се чињеница у новије вријеме често наглашава зато што се слом комунистичке владавине повезује са распадом *совјетске империје* (која се, под овим свјетлом, посматра као обновљено и преобразено руско царство). И у том случају је само потврђено једно историјско кретање, но које као такво није повезано са комунизмом. Империје се распадају на државе-нације дакле и прије комунизма, а у случају руске империје то је кретање само одложено (због комунизма).

Само питање зашто се и како империје распадају и у ком се смислу (можда) обнављају овдје не може бити постављено сем, можда, као елемент једног другог, а наиме: да ли је ова, посткомунистичка, транзиција тек дио једне шире, глобалне транзиције.

Начелно се у то не може сумњати. Посткомунистичка транзиција ипак није просто повратак заблудјелих на прави пут, међу оне који са тога пута нијесу скретали. Сигурно да такав доживљај у некој мјери постоји, и

³² То је заправо само пет земаља: Албанија, Бугарска, Мађарска, Пољска и Румунија. При томе треба имати у виду да су свих пет у данашњем облику релативно нове творевине, плодови Првог или чак Другог свјетског рата.

³³ О општим карактеристикама развитка ових држава прије комунистичке власти и послје њеног одласка V. J. Rupnik, *In Search of East-Central Europe: Ten Years After* у H. Gardner (ed. with assistance of E. Shaffer and O. Kobtzeff), *Central and Southeastern Europe in Transition. Perspectives on Success and Failure Since 1989*, Westport/Connecticut-London 2000, pp. 5-17.

то не само међу одувијек и тврдокорно антикомунистичким групама које су сада дошле на своје, него на примјер и у промјени положаја неке земље која се од невољног совјетског сателита претвара у ентузијастичну чланицу „заједнице слободних народа“ што је „душом и срцем“ наводно увијек и била - и сигурно да то није тек доживљај. У мјери у којој је комунистичка владавина наметнута насиљем, посебно спољним, посткомунистичка транзиција јесте ослобођење и повратак на прави пут за одговарајуће групе, друштва, земље. Али, комунистичка владавина није увијек наметнута насиљем, нити се на насиље може свести. Она је била нешто више од насиља. Као што је „мјесто повратка“ нешто више од тога. Свијет 1989. није свијет 1945, поготову не свијет 1917. У томе транзиција „заблудјелих“, „заведених“ или „поробљених“ није изолована од промјена свијета у који се на неки начин враћају.

Свакако да се ова транзиција може посматрати и као дио процеса распадања империја, политичког реструктуирања свијета током XX. вијека. Но, не мислим да је то најважнији аспект општег транзитивног контекста наше транзиције. Вјерујем, наиме, да и сам комунизам и комунистичке револуције могу бити схваћене као (епизодни) дио једног ширег процеса, да не кажем дио једне транзиције. У времену које је претходило њеном крају комунистичка владавина је постала најзад и архаична, али она никоме није тако изгледала тридесетих година прошлога вијека³⁴, у вријеме велике депресије и покушаја са разним интервенционистичким аранжманима, у вријеме осеке слободне трговине и либералне демократије, па чак ни у вријеме кејнзијанске „државе благостања“. Нити је икоме изгледала неефикасна 1945. и првих година потом. Она ипак није била подухват шацице доктринара који су тврдоглаво и не бирајући средства покушали да остваре један немогућ пројекат. Доктринари тешко могу власт освојити, још је теже задржати. Томе напротив, начела којих су се комунисти држали нијесу била тако туђа оном „старом“ свијету против кога су се дигли, нити је њихов „нови“ свијет био баш тако нов - сем, можда, у њиховим причама и пропаганди. Ипак, они, њихова учења и њихова дјела, били су као катализатор многих незадовољстава, покрета и процеса у томе, једном те истом свијету. У његовим оквирима, у оквирима тога свијета, наглашавам, комунисти су више деценија играли важну улогу, представљајући једну алтернативу, а та чињеница уз чињеницу да су владали у једном значајном дијелу свијета, учинила их је задуго битним елементом у исто-

³⁴ „У раним тридесетим наступиле су нагле промјене. Њихови међаши бијаху напуштање златног стандарда од стране Велике Британије; петогодишњи планови у Русији; лансирање Њу Дила; Национал-социјалистичка револуција у Њемачкој, колапс Друштва народа у корист аутаркичних империја“ - К. Polanyi, *The Great Transformation*, Boston 1962, p. 23.

ријском кретању.³⁵ На дуги рок та се алтернатива показала неодрживом - једнако као и поменута империја - према мјерилима свијета који ју је коначно и произвео, и који је окруживао ону империју. На кратак рок она је била дјелотворна, и дио његове равнотеже.

Нестанак овакве једне алтернативе, и њеног упоришта у стварности, саме комунистичке владавине, има сам по себи већи значај него посткомунистичка транзиција одговарајућих земаља. Мјера успјеха те транзиције, далеко од нечег неважног, ипак се никако не може поредити са посљедицама својевременог успостављања оне власти у њима, успостављања „социјалистичког лагера“ или совјетске империје. Поставши дијелови те империје, или у посебној вези с њом (као Кина, Куба или Југославија), док је она трајала, ове земље су чиниле један пол („други свијет“) у некој глобалној динамици. А сада се враћају на свој провинцијски статус, укључујући донекле и саму велику Русију, која је и у војном погледу једино због наслијеђеног нуклеарног оружја велика сила, а у ствари регионална. Уосталом, то су и раније биле периферне или полупериферне земље, и то се у догледно вријеме тешко може промијенити без обзира на резултате транзиције.

У овоме смислу посткомунистичка транзиција одговарајућих земаља одвија се у оквирима глобалне транзиције у свијет у коме нема алтернатива какву је представљао комунизам, из свијета дубоких идеолошко-политичких подјела у свијет „краја идеологије“, или до сад невиђене сагласности око демократије, тржишне привреде, људских права и сл. Свакако да ова глобална транзиција није почела са посткомунистичком транзицијом, чије почетке треба тражити још у позним шездесетим и раним седамдесетим годинама³⁶, али је ова посљедња ону прву на упечатљив начин потврдила. Разумије се да тај „врли нови свијет“, који нипошто није тек свијет идеја, и неког политичко-идеолошког консенсуса, није био могућ 1917, па ни 1945. У мјери у којој данас постоји, у мјери у којој је његово кретање у

³⁵ N. Bobbio (*Autobiografia*, Roma-Bari 1997) каже: „Мада никада нијесам био комуниста, нити икада помишљао да то постанем, ипак сам био свјестан тога да је комунизам био агент великих преображаја, агент једне праве револуције у класичном смислу те ријечи“ (р. 104). А на другом мјесту и ово: „Претпоставимо да је демократија преживјела изазов историјског комунизма. Али, с каквим средствима и с каквим идеалима се располаже да би се суочило са оним истим проблемима из којих је рођен комунистички изазов?“ (Ibid. р. 207)

³⁶ ... и можда видјети у низу процеса и догађаја на плану попуштања хладноратовске затегнутости, реформистичких струјања међу комунистима на власти али и у великим комунистичким партијама Запада, или у порасту финансијске и технолошке зависности комунистичких земаља од развијеног капиталистичког свијета, те у почецима дезинтеграције поредака „реалног социјализма“.

поменутом правцу извјесно, транзиција оних земаља чини се лакшом, но глобално посматрано и мање значајном.

Нестанак једне алтернативе, или једног њеног облика, можда не значи нестанак сваке алтернативе, нити крај историје. Мада се може с правом говорити о томе да је с крајем комунизма дошао крај не само комунизму него управо идеји рационалног уређења људског друштва, идеји пре-владавања историјског безумља³⁷, која је рођена с просвјетитељством. Као што се истим поводом, али на други начин, може говорити о крају историје, тачније о њеном испуњењу, у хегелијанском смислу, коначном побједом либерално-демократских идеја.³⁸ У оба случаја - и без обзира на то што респективне тезе изазивају отпор - крај комунистичке власти односно посткомунистичка транзиција у одговарајућим земљама може се схватити као епилог.

Али се у исто вријеме може схватити и као пролог. Од сада свијет не живи само у једном новом идеолошком миру³⁹, нити само под заштитом јединствене „међународне заједнице“, већ се у њему одвија никад бржи процес глобализације, економске, комуникативне, културне. Сам по себи тај процес није нов, штовише има оних који ће доказивати да је у неким облицима био интензивнији прије 1914. него данас, ново је само његово убрзање, као и укључивање у универзалне токове и некадашњег комунистичког свијета. У економском, или културном погледу тај свијет не значи много, само је мали дио нове цјелине, али његовим укључењем планета постаје доиста једна, нема изолованих ни забрањених царстава. (То, наравно, више није ни номинално још комунистичка Кина). Нема више ни „Првог“, „Другог“ и „Трећег свијета“.

б. „Први“ свијет био је капиталистички Запад, „Други“ комунистички Исток, а „Трећи“ су чиниле „земље у развоју“, сиромашни Југ, производ колонизације и деколонизације у Африци и Азији. У сукобу Запада и Истока (Хладни рат) Југ је могао извући неку корист и унаприједити своје интересе, као што је могао скупо платити положај улога у игри надмоћних. Те констелације више нема. Земље Југа, у којима и данас на стотине милиона људи гладује, не могу више рачунати на квазикомунистичке ме-

³⁷ Cf. A. Przeworski, *Democracy and the Market*, Cambridge-New York-Port Chester-Melbourne-Sidney 1991, pp. 1-10.

³⁸ Cf. F. Fukujama, *Крај историје и последњи човек*, Подгорица 2002.

³⁹ Нови сукоби, етнички, културни, религиозни, те најзад „сукоби цивилизација“ (Cf. S.P. Huntington, *The Clash of Civilization and the Remaking of World Order*, New York 1996), морају бити присутни и у свијету идеја, или његовим посредством, али они се дубоко разликују од идеолошких сукоба у којима је један од актера био комунизам.

тоде економског развитка и политичке мобилизације, уз које је ишло одговарајуће покровитељство Истока, или на то да ће Запад чрстом валутом плаћати њихову политичку лојалност. Систем се сада уранотежује једноставније. Богати Запад (или Сјевер) нуди Југу опробане рецепте тржишне привреде и слободне трговине, хуманитарну помоћ и ограничену економску помоћ уз одређене квалификације. Од најгорих посљедица прилика на Југу, као што су притисак имиграната и тероризам богати се дио свијета брани као и свака тврђава - помном контролом приступа и повременим казним експедицијама у хаотичну околину. У односу на раније прилике могло би се рећи да су правила јаснија, а такође и кругови солидарности.

Посткомунистичка транзиција одвија се у свијету који је структуриран јасније него раније и јасније него раније прожет неким универзалним вриједностима/правилима.⁴⁰ Отуда се она одвија под лозинкама либералне демократије, људских права, тржишне привреде, мултикултуралности - у некој једногласности која је некад била незамислива, или замислива таман само у официјелном изражавању јединства под комунистичком влашћу, а данас је дирљива. И отуда се она за неке изједначава с интеграцијом у „евро-атлантске структуре“, са путовањем у загрљај богатих и моћних на Западу. Остварење овог чудноватог циља схваћено је по мало и као обавеза или дуг тог истог Запада према његовој („хришћанској“ или бар „европској“) сабраћи - за све оне неправде и невоље, у које се убраја и комунистичка владавина, које су ове земље и народи претрпјели у прошлости због његове себичности, неслоге, освајачких амбиција или, једноставно, свих гријехова који се могу приписати бездушности моћних.

У ствари, могло би се рећи да су вјетрови времена крајње наклоњени овој посткомунистичкој транзицији, да јој надимају сва једра. То на свој начин поново показује да она не противрјечи ширим процесима, да је, напротив, њихов саставни дио. Она је, дакле, подржана хегемонијом (неко би рекао: тријумфом⁴¹) либерално-демократских идеја. Она ужива подршку најразличитијих владиних и невладиних структура и установа које ову хегемонију материјализују и персонализују. Она је свуда добродошла и

⁴⁰ То, наравно, не значи да је посткомунистичка транзиција гладак и осигуран процес. Ј Корнаи у свом општем погледу на ову транзицију издваја седам основних ни најмање проблематичних „тенденција“: развитак тржишне привреде (у чему држава тешко налази право мјесто); евалуација приватног сектора (ипак, то ће још дуго остати „дуалне економије“); репродукција макроекономских неравнотежа; развитак уставне државе; развитак демократских институција; редефинисање националне заједнице (државе-нације); неједнак пораст „благостања“ (*Highway and Byways, op. cit.*, pp. 210-225).

⁴¹ J. Derrida говори - разумије се иронично - о „новојеванђеоској реторици неолиберализма“ - према J. Pickles, A. Smith, *Theorizing Transition. The Political Economy of Post-Communist Transition*. London and New York 1998, p. 7.

код ентузијаста буди жељу за несебичном помоћи. При томе човјек не може а да се не зачуди брзини и обиму културног трансфера. Нове ријечи, нови говор, нови облици комуникације, нови обрасци мишљења и понашања, нове установе у свим областима друштвеног живота преузимају се с необичном спремношћу и лакоћом, што изнова потврђује да је комунистичка заоставштина у прах развијана. С друге стране, то што тако робусна акултурација, чији су агенти препознатљиви а често и видљиви, не изазове какве веће отпоре треба приписати још једној повољној околности.

За већину ових земаља (за све осим за Русију и још једанаест бивших чланица совјетске федерације) посткомунистичка транзиција добија крајњи смисао уласком у Европску Унију и Сјеверноатлантски пакт. Владати се коректно у овој транзицији, и платити тражену цијену, колика год она била, значи само платити улазницу или приступнину за трајно чланство у клубу богатства, сигурности и слободе.⁴²

Испрва је било неког колебања у тој унији, но је она одавно отворила своја врата за процес придруживања и учлањивања. (Нешто би се слично могло рећи за НАТО пакт, мада је процес придруживања - тзв. Партнерство за мир - и пријема у пуноправно чланство овдје, по природи ствари, ипак једноставнији.) У часу када настаје овај текст осам бивших комунистичких земаља (од којих су пет биле чланице три комунистичке федерације) постају пуноправне чланице Уније док их је још толико у некој од етапа на путу који води тамо.

Нема начина да се прецијени значај ове околности. Она је посткомунистичкој транзицији дала један циљ, који може бити широко прихваћен. Демократија сама по себи не може имати циља, она је скуп права и процедура. Развој тржишне привреде, и унапријеђење њених перформанси, дуготрајан је и кривудава процес. Ако и јесте неки циљ, сувише је неодређен и сложено артикулисан, те најзад оптерећен различитим сукобима интереса. А ово је циљ који не покреће само управљаче, него и све друштвене категорије, а може задојити чак и масу транзиционих губитника. Просто, треба неко вријеме издржати, а онда - „бићемо тамо“. Ово „легиимирање циљем“, или наградом, слиједи индивидуалну психологију, али понавља и комунистичку матрицу. Међутим, комунизам као циљ комунистичке владавине нико није видио док ЕУ постоји. Већина грађана

⁴² W. Wallace на примјер говори о својеврсном парадоксу: тек што су с неочекиваним крајем совјетске империје стекле сувереност земље Централне и Источне Европе похитале су да је подијеле односно ограниче - настојањем да уђу у Европску Унију (*The Sharing of Sovereignty*, Political studies, Vol. 47, No. 3 (1999), pp. 503-505. (Тај „парадокс“ ипак је само привидан.)

ових земаља још је и прије краја комунистичке владавине стекла неку представу о томе свијету. У ствари, то је обично био репер - тамошњи ниво индивидуалне потрошње и слободе - према коме су одмјеравали свој, дакле незавидни, положај. Сад се пред овим људима појавила јединствена прилика да постану дио тога свијета у економском, културном и политичком смислу, да окончају са својом понекад и вишестољетном „заосталошћу“ и инфериорношћу, да буду „као и други“.⁴³

⁴³ Ово је само нова верзија „*catching-up*“ тежње. Cf. A. Giddens, *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge-Oxford 1994, pp. 105-108.

*Pavle Jovanović, Ph.D., Full Professor
Novi Sad Faculty of Law*

„Essential Reasoning of Post-Communist Transition to Democracy and Market Economy“

Resume

This article explores complex general aspects of the post-communist transition.

Concept of transition from authoritative into democratic order has been developed during the 70-ies of the last century, after the long dominance of sociologic and economic, i.e. systematic reduction of political processes to the epiphenomenal level. This concept, in close relationship with the contemporary political changes in the Southern Europe (Spain, Portugal, Greece) and less impressively in the South America – was later on simply extended to the post-communist transition after the 1989.

What is important here, according to author's opinion, is somewhat paradoxical accident that the same society at some point can be autocratic and also democratic one, i.e. if it will be of one or another kind is depending on the political choice in the broad sense. This insight that is extensively explained and analyzed by the author, is pointing out to the actual possibilities of the post-communist transition. In the same time, it considerably reduces rationalization of various skeptic attitudes towards outcomes of this process. Of course, democracy cannot be developed neither rapidly nor effortlessly, as well as thus cannot be market (capitalist) economy, and the same is true also for the reconstruction or construction of the modern state. But, in some way, it is sufficient enough to initiate processes towards that direction, and this is, again, unavoidable with the (rapid) deconstruction of the communist system.

There are two basic strongpoints of this possibility. One is that the communist system –aside from the epochal, even millenaristic character of its ideology – was modernization project of the corresponding societies, that has

produced significant results. Towards the other point out the former thesis on the „system“ convergence. Within this context exists one another important moment: economic and cultural integration of the communist countries into global currents (that were under the hegemony of the opposed system).

Author is analyzing the main characteristics of the two basic features of the post-communist transition – transition to democracy and transition to market economy, their relationships, mutual origins and limitations. This two are often accompanied by the „third“ transition: that is the change of the framework of the political community, or emergence of the new national states instead of the three federations that have been created by the communists. Author carefully examines the very roots, features and possible ranges of this „third“ transition.

In relation to this one, but also with the first two ones, author speaks about alternated very favorable international conditions, within which European part of this countries is introduced into the Euro-Atlantic integrations, into the company of the wealth and stable West, thus enabling this countries to make foundation for particular goal of the state and for democratic consensus that were, on this soil, practically without precedent.

Key words:

Transition, post-communist transition, democracy, market economy, proto-state and nation-state, processes of modernization.